

Gazdasági modell — gazdasági mechanizmus

Három évtizeddel ezelőtt hazánk munkásosztálya a főbb termelőeszközök államosításával létrehozta a szocialista tulajdon egyik döntő formáját, az állami tulajdont és a népgazdaság szocialista ágát.

A tőkés magántulajdon felszámolásával, 1948. június 11-én, majd 1949 tavaszától kezdve a kisparaszti gazdaságoknak nagyüzemi gépesített szövetkezeti egységekbe való tömörítésével létrejött az egységes szocialista népgazdaság. A termelőket egymástól elszigetelő válaszfalakat eltávolították. A cél olyan, gyors ütemben fejlődő gazdaság kialakítása volt, amely lehetővé teszi a szocializmus műszaki-anyagi alapjának történelmileg minél rövidebb időn belül való megteremtését. Ennek érdekében a külterjes típusú gazdasági növekedést és a központosított gazdasági modell kialakítását szorgalmaztuk, a magántulajdonra jellemző decentralizált, anarchikus fejlődés helyébe pedig a tervszerű fejlesztést.

Ez a modell- és mechanizmuscsere, valamint az extenzív típusú gazdasági növekedés alkalmazása a szocializmus építésének első éveiben történelmi szükségességet fejezett ki. E fejlődési szakasz fő problémája az volt, hogy viszonylag rövid idő alatt létre kell hozni és szinte a semmiből kifejleszteni a hiányzó döntő jelentőségű kulcsiparágakat, a „húzó” iparágakat. Határozott és következetes szocialista iparosításra volt szükség, amelynek importhelyettesítő és hézagpótló szerepe is volt. A cél: minél rövidebb idő alatt minél többet termeljünk. Ezt növekvő beruházásokkal, a természeti kincseknek a gazdasági életbe való fokozódó bevonásával, a munkaerő teljes foglalkoztatásával és átcsoportosításával érték el.

Ennek a gazdasági mechanizmusnak megfelelt a központosított irányítás. A tervszerű irányítás érdekében gazdasági és közigazgatási hierarchiát hoznak létre; a központosítás döntő elemmé válik. Gyakorlatilag egyszintű modell jön létre: jobbra a felső szerv dönt, az alsó végrehajt, kötele elszámolni és beszámolni. Az elvi döntéseket az általános nemzetgazdasági érdekek figyelembevételével hozzák meg, egységes elvek alapján vezetik az egész gazdasági életet, az ország rendelkezésére álló összes anyagi és pénzeszközöket a közös érdekeknek megfelelő mértékben és sorrendben osztják el — iparági és területi vonatkozásban egyaránt. A tervezés mérlegrendszerrel alkalmaz; ez feltárja a társadalom termelőkapacitását, megmutatja, mit lehet előállítani. A tervfeladatokat utasítás formájában közlik fentről lefelé. Az értékelés, szintetizálás fent, a központban történik, minthogy a központosítás átfogó áttekintést tesz lehetővé. Mivel a gazdasági élet vezetése egységes elvek alapján történik, nemcsak a gazdasági, hanem a politikai célkitűzéseket is érvényesíteni lehet. A cél — a szocializmus — érdekében egységes elvek alapján össze lehet fogni és irányítani az egész gazdasági életet.

E modell alkalmazásával valóban jelentős eredmények születtek. A termelés gyorsan nőtt, az új termelőegységek gomba módra nőttek ki a földből, a korszerű iparágak szemlélatomást épültek ki. A mennyiségi növekedés, gyarapodás kora volt ez. A modell ezt — többek közt — azzal érte el, hogy kiküszöbölte a konkurenciát, a termelést szakosította és gyors mértékben koncentrált. A nagyüzemi gépesített termelésre való áttérés volt a gazdasági fejlődés alaptendenciája.

Az extenzív típusú növekedésnek és a központosításnak azonban korlátai vannak. A külterjes fejlődésre jellemző, hogy a növekedést nem a hatékonyság, hanem a beruházások tömegének fokozásával éri el. A rohamosan növekvő termelés többnyire a rendelkezésre álló anyagi erőforrásoknak a gazdasági életbe való bevonásával és nem annyira ezek ésszerűbb felhasználásával biztosítja. A termelés fel-felújítását nem a munka hatékonyságának, hanem főleg tömegének növelésével éri el. Ezért e fejlődéstípus tényezői idővel fokozatosan beszűkülnek, kimerülnek. A további gyors fejlődés érdekében a gazdasági növekedésnek új feltételeit, az intenzív, belterjes jellegű fejlődés tényezőit kell fokozatosan kiépíteni. Az erőforrások elapadása arra kényszerítette a gazdasági életet, hogy a termelés növelését egyre nagyobb mértékben az eleven és tárgyiasult munka termelékenységének növelésével biztosítsa; a gyarapodást ne a tényezők növelésével, hanem hatásokok, hatékonyságuk fokozásával érjük el. Kevesebb anyagból, kisebb energiaráfordítással, de hatékonyabb munkával többet termeljünk.

A termelés növelésének extenzív típusára a fentiekben kívül még az is jellemző, hogy sok anyaghoz és energiához viszonylag kevés eleven munkát adnak hozzá, a

létrehozott termék értékében sok a régi érték, a tárgyiasult munka, és ezért viszonylag kevés az új érték, aminek nyomán kevésbé nő a nemzeti jövedelem. A másik típusú fejlődés jellemző vonása viszont az, hogy a termék értékén belül a tárgyiasult munka részaránya csökken, egyre inkább nő az új érték, az eleven munka hozzájárulása, az össztermelésen belül nő a nemzeti jövedelem.

A központosított irányítás fogyatékoságai is egyre inkább előtérbe kerülnek. A modell túl merev, nem elég rugalmas. A termékek minősége sok esetben kifogásolható. Az elért eredmények látványosak ugyan, de túl nagy társadalmi erőfeszítés árán jönnek létre. A túlzott központosítás gátolta sok tekintetben a vállalatok önfejlődését, a vállalatok minden probléma megoldását felülről várták, és lehetőleg központi beruházási alapból. A túlzott gazdasági centralizációt közigazgatási központosítás is követte, ami a gazdasági gépezet elburokratizálásához vezetett. A rohamosan gyarapodó gazdasági egységek átfogása, vezetése egyre nehezebben és körülményesebben valósult meg. A centralizáció az évről évre növekvő műszaki és gazdasági szakembergárda tudását és kezdeményezését igen kis mértékben vette igénybe. Ez a modell, mivel az irányításban olyan mutatórendszereket és elveket szorgalmazott, amelyek mennyiségi szemléletet alakítottak ki és tartottak fenn, fokozatosan fékezni kezdte a belterjes típusra való áttérést. A vállalatokat ugyanis arra „ösztönözte”, hogy a központ elől elrejtseik tényleges termelőkapacitásukat, hogy ha majd a központ kér — márpedig a mennyiségi szemlélet miatt a központ igen gyakran kér — legyen miből adni. A vállalatok minél kisebb tervfeladatokra törekedtek, hogy könnyen túlteljesíthessék. A modell igen kényelmes volt vállalati szempontból. Mivel nem a vállalat döntött, nem is volt felelős.

A centralizált modell ugyanakkor megfelelt a „szívásos piac” feltételei között, amikor is a termelés csak részben tudta kielégíteni a szükségleteket, és mivel a kereslet állandóan nagyobb volt a kínálatnál, a piac mindent felvett, minőségre és választékra való tekintet nélkül. A tervezés és a vállalatok fő feladata az volt, hogy a piaci egyensúly megteremtése érdekében túlteljesítsék a tervet, fokozzák a termelést. Ebben a modellben a fogyasztó egy szám, a fogyasztás pedig passzív folyamat. Az ártermelés kategóriái, mint például a piac, ár, érték, hitel stb., főként adminisztratív jellegűek voltak, a központi irányítás és vezetés eszközei, amelyek segítségével nyilvántartották és ellenőrizték a vállalatokat.

Mivel a külterjes gazdasági növekedésről fokozatosan át kell térnünk a belterjesre, a kevésbé centralizált modell alkalmazása objektív szükségesség, minthogy jobban megfelel az ilyen típusú növekedésnek. A gazdasági növekedést nem a felhasznált tárgyiasult és eleven munka tömegével, hanem a hatékonyság, a termelékenység fokozásával érik el. Mindez minőségi szemléletet igényel. A fejlődésnek ebben a szakaszában már nemcsak az érdekel, hogy termeljek én is valamit, hanem az is, hogy mibe kerül, kifizetődő-e a társadalom számára vagy sem, milyen minőségű a termék, mennyire korszerű, versenyképes-e a világpiacon vagy sem. Ezért a termelékenység, hatékonyság, jövedelmezőség, eredményesség, minőség kerül előtérbe. Márpedig ezeket a követelményeket csak olyan gazdasági modellel lehet kielégíteni, amely a vállalatokat arra ösztönzi, hogy ésszerűbben, takarékosabban, jobban, jövedelmezőbben gazdálkodjanak. A vállalatokat abban kell érdekeltté tenni, hogy sok új értéket hozzanak létre, minden egyes termékben több legyen a hozzáadott új érték, a tényleges többlet, a nemzeti jövedelem. Ezért a vállalatok vezetésében, irányításában és tervezésében olyan mutatórendszert kell kidolgozni, amely ezt szorgalmazza. Ezeket az új követelményeket már nem elég „előírni” vagy „elvárni” a vállalatoktól, mint a centralizált modell esetében, hanem a vállalatoknak lehetőséget kell adni, hogy maguk is felelősek és érdekelték legyenek a meglévő erőforrások és az eddig ki nem használt tartalékok mozgósításában. A dolgozók javadalmazását, az egész ösztönzési rendszert úgy kell átalakítani, hogy nem a mennyiséget, hanem a minőséget (az általunk már bővített értelemben használt minőséget) jutalmazza.

A termelőerők rohamos fejlődése miatt a „szívásos” piac fokozatosan átalakul „nyomásos” piaccá, ahol sok termékből választhat a vevő. Megnő a fogyasztás szerepe, a vevő már nem csupán egy szám, hanem egyéniség, a maga igényeivel és elvárásaival. A termékek minősége, funkcionalitása és korszerűsége, a választék bősége egyre nagyobb szerepet kezd játszani. Az ártermelés kategóriáit valódi, tényleges kategóriákként kell figyelembe venni mint objektív gazdasági valóságot, és olyan gazdasági mechanizmust kell kiépíteni, amely lehetővé teszi a gazdasági törvények és tendenciák érvényesülését.

A régi helyébe kevésbé központosított modellt kell helyezni, de nem decentralizáltat. A decentralizált modellben a döntés szintje ugyanis lent van, a helyi kezdeményezés elhatározó szerephez jut. Mivel a döntés konkrét helyi feltételek figyelembevételével történik, mivel a vállalatok mint termelőegységek közelebb van-

nak a piachoz, a fogyasztókhöz, jobban figyelembe tudják venni a piac elvárásait is. Ez a modell ezért gyorsabban tud alkalmazkodni a változó piaci feltételekhez, a centralizált modellnél lényegesen rugalmasabb és operatívabb. Mivel a döntés szintje lent van, a dolgozók felelőssége és aktív kezdeményezése is jelentősen megnő.

De ennek a modellnek nemcsak előnyei, hanem hátrulatói is vannak. Mivel a döntés szintje lent van, a döntések hozatalakor jobbra csak a helyi feltételeket ismerik, fennáll a veszély, hogy a helyi vagy éppen lokálpatrióta érdekek kerülnek előtérbe, az ösztársadalmiakat nem is ismerik, vagy kevésbé veszik figyelembe. A sok helyi érdek összeütközésbe kerülhet egymással. Az egységes vezetés és irányítás szinte lehetetlenné válik. Bár az önfejlesztés lehetséges, a rendelkezésre álló alapok helyi felhasználása miatt azonban ezek nem központosíthatók, és nehéz vagy lehetetlen az átcsoportosítás is. A sok helyi elképzelés és változat miatt nehéz makroökonomiai szinten megfelelő arányokat biztosítani, arányos és kiegyensúlyozott fejlődést fenntartani. Mivel a decentralizált modell esetében a tervfeladatok meghatározásakor a piac visszajelzéseit fokozottabb mértékben veszik figyelembe, a szabályozás kettőssége jön létre, a terv és a piac mechanizmusa révén is. Ez a kettősség sok pontatlanság forrása lehet. Mivel ez a modell az értéktörvény és az árutermelés gazdasági kategóriáira nagyobb mértékben támaszkodik, rugalmasabb árrendszert igényel. A tervezés egyik előfeltétele viszont a stabil ár.

A fentiekből kiindulva véleményünk szerint helyes pártunknak a március végén tartott plenáris ülésen elfogadott határozata. Ez ugyanis az említett fogyatékokra való tekintettel nem a centralizált modelltől a decentralizáltra való áttérést szorgalmazza, hanem a túlzott központosítás leépítését, kiküszöbölését irányozza elő. Olyan több, pontosabban háromszintű gazdasági szerkezet jön létre (minisztérium, ipari központ és vállalat), amelyben a döntés jogát egy sor kérdésben megtartják a felső szinten (például felhalmozás és fogyasztás, beruházások, a gazdasági fejlesztés főbb célkitűzései stb.), egy részét az ipari igazgatóságok hatáskörébe utalják (tervfeladatok, piackutatás, anyagellátás stb.), másokat pedig vállalati szinten hoznak meg.

A gazdasági irányítás és vezetés nagy problémája nem a centralizáció vagy a decentralizáció, hanem ezek legkedvezőbb határainak, fokozatainak a meghatározása. Meddig ésszerű a centralizáció, meddig tölt be ösztönző szerepet, és mikor válik fékező erővé? Hol, meddig terjeszkedhet a decentralizáció, melyik az az optimális szint, amely teljes egészében bevonja a dolgozókat, érdekeltté teszi őket, a helyi érdekek bekapcsolása hogyan történjék meg anélkül, hogy az ösztársadalmi érdek, az arányos fejlődés veszélyeztessék? Sem a centralizáció, sem a decentralizáció nem öncél, hanem csupán eszköz. Hogy hol van a határvonal kettejük között, az a fejlődés fokától, a konkrét viszonyoktól függ.

A kevésbé központosított modellre való áttérés, a gazdasági mechanizmus tökéletesítésének egyik célkitűzése az lesz, hogy a gazdasági növekedést, a gazdasági élet tökéletesítését és korszerűsítését, a hatékonyság és eredményesség kérdéseit adminisztratív eszközök helyett gazdaságiakkal érjék el. A kevésbé centralizált modellben nem a centralizációt kell kiküszöbölni, hanem azt kell elérni, hogy a centralizáció lehetőleg ne adminisztratív, hanem gazdasági centralizáció legyen, amelyet a termelési folyamat összefüggései, egymásrautaltsága határoz meg.

A centralizált vagy kevésbé központosított modell, sajnos, nemcsak utasítások vagy döntési szintek, hanem szemlélet, gazdasági felfogás kérdése is. Az előbbiben — a már kifejtett okok miatt — az önálló gazdasági gondolkodás és alkotószellem nem alakulhatott ki. A gyakorlat nem termelt ki túl sok rátermett gazdasági vezető, koncepciózus embereket. A kevésbé centralizált modell, mivel a döntés jogát alsóbb szintre hozza le, nem lehet meg alkotó, élő gazdasági szellem nélkül. De a döntés: tudomány, megvannak a játékszabályai. Ezeket meg kell és meg is lehet tanulni.

A döntés felelősséggel jár. Olyan gazdasági mechanizmust kell kialakítani, amely a felelősségáthárítást lehetetlenné teszi, amely a gazdasági vezetőket rászoktatja a felelősség vállalására. Ebben a kevésbé központosított modellben a gazdasági szakembereknek az őket megillető helyet és szerepet kell biztosítani, a gazdasági vezető pozíciókban az eddiginél jobb arányt kell kialakítani a műszaki és gazdasági személyzet között.

A kevésbé centralizált modellre való áttérés a szakemberképzésre is újabb feladatokat ró. Arra kell majd törekednünk, hogy a gyakorló közgazdászok elsajátítsák mindazokat az ismereteket és módszereket, amelyek a tudományosan meg-alapozott döntéshozatalhoz szükségesek.